

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ МОРАЛЬНОГО ВИХОВННЯ СУЧАСНИХ ШКОЛЯРІВ

Моральне виховання школярів у навчально-виховному процесі – одна з головних проблем психолого-педагогічної науки та першочергове завдання сучасного вчителя. Розвиток моральної сфери школяра є умовою успішного розвитку його особистості, він лежить в основі його поведінки в різних сферах життя. Однак рівень моральності учнів, як свідчить педагогічна практика та досвід спілкування зі школярами, невисокий. У дітей та підлітків зростає асоціальна спрямованість, вони стали вразливішими та агресивнішими. Тому актуальність проблеми морального виховання учнів стає особливо очевидною.

У вирішенні вказаної проблеми слід виділити два етапи: діагностичний та формуючий (в тому числі корекційний).

Діагностичний етап – це перш за все вивчення моральної сфери особистості, виявлення закономірностей і тенденцій її розвитку в школярів у сучасних умовах. Усе це забезпечується здійсненням психологічних досліджень в школі.

На формуючому етапі робота спрямована на виправлення недоліків, виявлених на діагностичному етапі, розвиток у школярів високих моральних якостей засобами навчально – виховного процесу.

Метою нашої роботи було вивчення особливостей розвитку моральних якостей у сучасних школярів, зокрема прояву ними чесності і правдивості, визначення шляхів виховання та корекції цих рис у шкільній практиці.

Останнім часом рідше згадується про чесність людини, хоча ця моральна якість одна з найважливіших для встановлення добрих відносин між людьми, вона тісно пов'язана з умінням дитини дотримуватися своїх обіцянок, доводити до кінця кожен розпочату справу, виконувати її вчасно та сумлінно.

З метою вивчення особливостей розуміння школярами понять чесності і правдивості і прояву ними відповідних якостей у взаєминах з оточуючими, зокрема ровесниками, ми провели ряд досліджень у початкових класах ЗОШ м.Житомира. Для виявлення основних тенденцій розвитку вказаних моральних якостей у підлітків і старшокласників деякі аналогічні дослідження було проведено в шостих і десятих класах цих же шкіл.

Дослідження розвитку моральних якостей чесності і правдивості у сучасних школярів ми розпочали із вивчення особливостей його в учнів перших шестирічних класів за допомогою модифікованого варіанта методики «Фільм – тест» Рене-Жиля.

На зразок «Фільм-тесту» нами була створена візуально-вербальна методика для діагностики чесності і правдивості дітей 6-7 років.

Необхідний матеріал : 9 малюнкових завдань-ситуацій, типових для повсякденного життя дітей.

Малюнкові завдання виконані відповідно до аналогічних пунктів «Фільм-тесту» Р.Жиля. Основу їх сюжету становить контурне зображення різних типових для дитини цього віку життєвих ситуацій. Дитина розглядає малюнки, слухає пояснення до них і показує досліднику, в якому місці на малюнку вона хотіла б знаходитись і чому; розповідає, як поводи́ла б себе у певній неприємній для іншого ситуації.

Наприклад, на малюнку 1 – будинок, біля якого зображені діти, які, граючись м'ячем, розбили шибку. Першокласник показує, де знаходиться він, і говорить про те, що скаже дорослому.

За даними цього дослідження лише 25% учнів класу зможуть відповісти чесно після скоєного. Інші 75% схильні відвести від себе загрозу покарання.

Результати застосування методики в свою чергу були підтвержені даними, отриманими методом експертних оцінок. У ролі експерта була задіяна класовод, яка вказала на дітей, що схильні давати неправдиві відповіді, робити нечесні вчинки. Усі результати сумувались, аналізувались і узагальнювались. Отримані результати свідчать про те, що 3,6% першокласників мають високий рівень чесності, 46,4% досліджуваних – середній, 32,1% - нижче середнього, а 17,9% - низький.

Для виявлення особливостей розуміння чесності та правдивості молодшими школярами і прояву їх у взаємовідносинах з ровесниками ми провели ряд досліджень серед учнів 2-3-х класів.

Так, нами проводилось соціометричне дослідження міжособистісних відносин у колективі учнів-третьокласників (методом вибору товариша по парті) та їх обумовленості моральними якостями учнів, зокрема, наявністю чесності та правдивості.

Дослідження проводилось двічі для отримання достовірних результатів. При повторному дослідженні дітям було запропоновано питання: “Кого з однокласників ти б запросив на свій день народження (у першу, другу і третю чергу)? Чому?”. Повторна соціометрія проводилась через 4 дні.

У результаті було визначено “зірок” класу, “прийнятих” та “неприйнятих” дітей у плані вибору. “Неприйнятих” – 8% від загальної кількості учнів – учителі та однокласники охарактеризували як, насамперед, нечесних у спілкуванні з ровесниками, вчителем.

Вивчалась правильність розуміння учнями 2-х–3-х класів понять “чесність”, “правдивість”.

І серія досліджень – бесіда з учнями на тему “Що таке чесність і правдивість, чесний і брехливий?”. Результати свідчать, що діти ще однобічно визначають поняття, які їм пропонувалися. Наведені дітьми приклади прояву цих моральних норм і якостей на практиці примітивні або зовсім відсутні. Учні ще не

можуть чітко відокремити норми поведінки від моральних якостей особистості. Це свідчить про те, що у початкових класах засвоєння моральних знань знаходиться в цілому на низькому рівні.

II серія досліджень полягала в тому, що учням пропонувалося дати визначення таким моральним якостям людини, як чесність і правдивість. 75% учнів у своєму визначенні послуговувалися однією ознакою, 8% учнів дали неправильне визначення обох якостей, 15% – правильно визначили лише одну якість, 2% – відповіді не дали. Більшість визначень учнів початкових класів знаходяться на рівні емоційного узагальнення.

Досліджувались уявлення дітей про якості сучасної людини та місце чесності серед них.

I серія – учням пропонується назвати найголовніші, на їх думку, якості особистості, які обов'язково повинні бути у сучасної людини (записати їх на листку).

II серія – учням пропонується перелік людських якостей, які вони повинні оцінити у балах від 1 до 5. Найголовніші, на їх думку, якості оцінюються у 5 балів, менш важливі – у 4 і т.д.

1. Чесність	6. Відповідальність	11. Чуйність
2. Працелюбність	7. Дисциплінованість	12. Старанність
3. Доброта	8. Щирість	13. Веселість
4. Розум	9. Кмітливість	14. Скромність
5. Справедливість	10. Правдивість	15. Начитаність

Результати I серії дослідження свідчать, що в цілому молодші школярі цінують чесність і правдивість, називають серед інших необхідних людині рис. Всього третьокласниками названо 72 важливі, на їх думку, якості особистості: 32% опитаних поставили її на перші три місця, лише один учень не вказав на чесність як потрібну сучасній людині.

Оцінка у балах чесності учнями 3-го класу така: “5” – 70%, “4” – 26%, “3” – 4%. Цікаво, що учні, які називали чесність серед найважливіших людських якостей, так само високо її й оцінили у балах (“5” та “4”). Учень, який не назвав у першій серії дослідження чесність серед найважливіших якостей людини, оцінив її у “3” бали і сам у класі займає місце “неприйнятого”.

Отже, дані вивчення особливостей становлення почуття чесності у молодших школярів свідчать про наявність зв'язку його із ставленням до них їх товаришів. Так, у розмові з вчителькою і дітьми ми виявили, що “неприйняті” у класі відрізняються нечесністю (обманюють дітей, вчительку); інші діти неохоче приймають їх до своїх ігор, не бажають з ними сидіти, мало з ними спілкуються. Самі ж вони нерегулярно ходять до школи.

Оцінка учнями 2-го класу за п'ятибальною шкалою запропонованих якостей людини дала аналогічні результати. Опитувані другокласники так оцінили у балах чесність: “5” – 89%, “4” – 7%, “3” – 4%. Школярі, які оцінили чесність нижчим, ніж інші, балом, характеризуються вчителем щодо їх власної чесності негативно. Дві дівчинки і хлопчик часто не виконують завдання і, щоб уникнути конфлікту, говорять неправду. Вони також “непопулярні” у класі, відстають у загальному розвитку від однокласників.

Методика “Скільки голів, стільки думок”, створена за зразком відомої [1; 153], застосовувалась нами з метою визначення ціннісно-орієнтаційної єдності (ЦОЄ) класу в розумінні сутності чесності як якості особистості. Учням пропонувалось 10 прислів'їв про чесність. Вони мали визначити своє ставлення до кожного із них: якщо погоджуються, то ставлять біля його номеру знак “+”, якщо ні – “-”?

1. Брехнею весь світ пройде, та назад не повернешся.
2. Коли праве діло, то говори сміливо.
3. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох.
4. Добра та рада, де щира правда.
5. Засип правду золотом, затопчи її в болото, а вона все-таки наверх вийде.
6. У нього правда на язиці і душа на долоні.
7. Маленька правдонька всі неправди переважить.
8. Правда і у вогні не горить, і у воді не тоне.
9. Чесна людина – щаслива людина.
10. Все минеться, одна правда залишиться.

Зміст прислів'їв дітям пояснювався.

Показником ЦОЄ є ступінь співпадання оцінок, які учні дають різним судженням. ЦОЄ досліджуваного нами класу вище середнього – 80,4%. Це означає, що судження школярів класу про чесність близькі.

Наступне дослідження за методикою “Як вчинити?” було спрямоване на вивчення ставлення учнів до моральних норм, які визначають чесність особистості. Дітям були запропоновані ситуації, а вони мали визначити свою поведінку в кожній з них.

Тобі одному (одній) відомо, що однокласник знайшов загублений вчителем папірець з розв'язком завдань контрольної роботи. Що б ти зробив (зробила)?

Йде контрольна робота. Ти виконав(ла) її правильно. Твій товариш не може справитися із завданням і просить тебе дати йому списати. Як ти вчиниш?
 Ти не можеш зробити контрольну роботу. Твій товариш пропонує тобі списати у нього. Як ти вчиниш?
 Під час перерви один із твоїх товаришів розбив вікно. Ти один(одна) випадково бачив(ла) це. Товариш не хоче зізнаватися. Чи скажеш ти вчителю, хто це зробив?
 Ваша вчителька захворіла. Інша вчителька дала вам самостійну роботу і вийшла. Що ти будеш робити?
 Ти отримав “двійку” і знаєш, що коли твої батьки дізнаються про це, то вони тебе покарають. Скажеш ти батькам про “двійку” чи ні?

За результатами виконання завдання учнями кожного з них можна віднести до однієї з таких груп:

I група - при виконанні завдання часто приймали помилкове рішення: вибрані ними моделі поведінки суперечать моральним нормам - нестійке відношення.

II група - учні, що правильно реагували лише на окремі ситуації, проявляли готовність відмовитись від своєї думки при найменшому “тиску” - пасивне відношення.

III група - діти активно відстоювали правильну думку, лише у окремій винятковій для них ситуації (наприклад, в другій) були готові прийняти компромісне рішення, вагались - недостатньо стійке.

IV група - учні, що зробили правильний вибір в усіх завданнях – активно-стійке ставлення до моральних норм.

Отримані результати подані в таблиці 1.

Таблиця 1.

Кількість учнів \ Група	I	II	III	IV
25	6	11	6	2
100%	24%	44%	24%	8%

Отримані показники свідчать: лише 2 учні класу, де проводилось дослідження, мають активно-стійке ставлення до моральних норм (8%); 6 учнів класу (24%) активно відстоювали правильне рішення, але приймали і компромісні рішення; 11 учнів класу (44%) мають недостатньо стійке ставлення до моральних норм; 6 учнів класу (24%) відверто суперечили моральним нормам.

Методика “Закінчи речення” застосовувалася також для виявлення ставлення молодших школярів до моральних норм, що стосуються чесності і правдивості. Для співставлення результатів дослідження проводилось у паралельному класі.

Учні в досить швидкому темпі (для того, щоб вони були змушені одразу ж дати найбільш звичну для них відповідь) пропонувалося закінчити речення, змістом яких були міркування на теми моралі:

Чесність – це коли ...

Найбільше в людях я ціную ...

Коли я випадково сказав неправду, то я ...

Коли мій товариш говорить неправду, то я ...

Коли я вчинив щось погане, то я ...

До чесною людини я ставлюся ...

Коли товариш просить мене сказати неправду, я ...

Коли неправда це єдине, що може зберегти гарне ставлення до мене, я ...

За результатами даного дослідження молодші школярі також віднесені до однієї з чотирьох груп, що характеризуються певним ставленням до моральних норм: I – нестійке, II – пасивне, III – недостатньо стійке, IV – активно стійке.

Співвідношення учнів різних груп у цьому класі (таблиця 2) відповідає результатам попереднього дослідження (таблиця 1), що свідчить про їх достовірність.

Отримані результати подані в таблиці 2.

Таблиця 2.

Кількість учнів \ Група	I	II	III	IV
24	5	12	4	3
100%	20,8%	50%	16,7%	12,5%

Як показали дані цього дослідження, тільки 3 учні класу мають активно-стійке відношення до моральних норм (12,5%). 50% учнів класу – пасивно ставляться до моральних норм, недостатньо стійкі. 4 учні класу (16,7%) відстоювали правильне рішення, але приймали і компромісне рішення. Ще 5 учнів (20,8%) відверто суперечили моральним нормам..

З метою вивчення самооцінки учнів, в тому числі і чесності, проводилося дослідження за методикою “Який я”. Дітям на листку паперу пропонувалося 15 різних позитивних якостей особистості. Учні мали подумати, як вони самі себе сприймають, і оцінити себе за цими якостями.

Варіанти відповідей:

“так” - оцінюється в 1 бал;

“ні” - оцінюється в 0 балів;

“іноді” і “не знаю” - оцінюється в 0,5 бали.

Результати обробки даних дослідження, занесені до таблиці 3, показують, що ніхто з досліджуваних не оцінив рівень розвитку позитивних якостей у себе, в тому числі і чесності, як низький чи дуже низький. Переважає завищена (48%) самооцінка; у 8% учнів вона дуже завищена і у 44% – середня.

Таблиця 3.

Кількість учнів класу	Рівні розвитку самооцінки				
	Дуже високий	Високий	Середній	Низький	Дуже низький
25	2	12	11	-	-
100%	8%	48%	44%	-	-

Рівень самооцінки учня визначався за загальною сумою балів, набраною ним: 5 – дуже високий, 12- 14 – високий, 8-11 – середній, 4-7 – низький, 0-3 – дуже низький.

Оцінка третьокласниками такої моральної якості, як їх власна чесність, також в цілому завищена (дані в таблиці 4).

Таблиця 4.

Кількість учнів класу	Так	Ні	Іноді	Не знаю
25	15	1	8	1
100%	60%	4%	32%	4%

Визнають себе чесними 60% учнів, іноді чесними – 32%; і лише 4% досліджуваних вважають себе нечесними та 4% не знали, як відповісти.

З метою уточнення даних попереднього дослідження – самооцінки чесності і правдивості учнів початкових класів – нами була створена методика “Самооцінка чесності” на зразок існуючої методики “Самооцінка скромності” [1; 63]. Школярам пропонувалась анкета з переліком ознак прояву чесності. Читаючи анкету пункт за пунктом, вони мали оцінити міру вираження у себе тієї чи іншої ознаки за п’ятибальною шкалою.

Анкета

Завжди говорю правду.

Не роблю поганих вчинків.

Не люблю брехливих.

Ніколи не беру чужих речей.

Коли я допустив нечесний вчинок, то завжди зізнаюсь у ньому.

Не вигадую різних історій для друзів, аби лише мене слухали.

Вважаю, що краще гірка правда, ніж солодка брехня.

Завжди виконую домашні завдання сам.

Якщо мені дали доручення, а я його не виконав, то чесно зізнаюсь у цьому, а не вигадую різні причини.

Не приховую нечесних вчинків моїх товаришів.

При обробці отриманих даних сумуються всі 10 оцінок і знаходиться коефіцієнт самооцінки чесності:

$$K = \frac{M \cdot 100}{10} \%$$

де К – коефіцієнт самооцінки чесності, М – кількість набраних балів.

Як свідчать результати, зафіксовані в таблиці 6, коефіцієнт самооцінки чесності у всіх досліджуваних дуже високий: у 8,3% абсолютний показник – 500%. Навіть у тих трьох дітей, які названі вчителем у числі нечесних (див. вище), самооцінка чесності висока – 480%, 440% і 360%.

Таблиця 5.

Кількість учнів (у %)	4,1	8,3	8,3	8,3	4,1	8,3	8,3	8,3	29,1	4,1	8,3
Коефіцієнт чесності (у %)	360	400	410	430	440	450	460	470	480	490	500

Вважаємо, що завищена самооцінка чесності свідчить про розуміння молодшими школярами значимості цієї якості людини для позитивного ставлення до неї з боку оточуючих, а перебільшення рівня її наявності у себе зумовлене потребою у визнанні іншими.

Методика “Оцінка товариша” була спрямована на визначення якостей особистості, важливих для лідера в класі. Дітям пропонувалося на листочку оцінити своїх товаришів за певними якостями. Якщо дана якість притаманна товаришеві, то діти ставили знак "+", якщо ж ні – "-".

Запропоновані якості: розумний, справедливий, чесний, веселий, доброзичливий, працелюбний. Знак “+” відповідає 1-му балові, “-” – 0 балів.

У дослідженні приймали участь учні третіх класів. Найвищі оцінки отримали 2 якості особистості – чесність і веселість. Щоб дати відповідь на питання, що найважливіше для лідера: бути чесним чи веселим, проаналізували оцінку однокласниками цих якостей у лідерів класу. Як показали результати, обов’язковою рисою лідера класу має бути чесність, вона більш притаманна тим, хто є лідером.

Щоб визначити, які із запропонованих якостей найбільше цінуються третьокласниками, проаналізували оцінку їх наявності у найпопулярніших за даними соціометрії учнів. Виявилось, що обов’язковими рисами лідерів у досліджуваних класах були чесність і веселість, їх наявність (особливо чесності) у соціометричних “зірок” визнавалась переважно більшістю однокласників.

Таким чином, дані цього дослідження теж підтверджують, що учні початкових класів в цілому усвідомлюють, що чесність – важлива якість людини, зокрема школяра, цінують її наявність у ровесників і прагнуть мати серед своїх рис.

З метою вивчення вікової динаміки морального розвитку, зокрема таких якостей, як чесність і правдивість, та його тенденцій (модальності) проводились деякі дослідження у 6-х підліткових та 10-х класах.

Під час дослідження у 6-х класах 2 учні проявили нечесність – підписали свої листки прізвищами однокласників; ці ж учні, вказуючи 5 найголовніших якостей людини із 35-ти запропонованих, за методикою “Що важливіше” [1; 151], ні чесності, ні правдивості не назвали. Серед інших учнів обидві названі якості відзначили 24%, одну з них – 44%; два учні підкреслили відвертість, що входить до поняття “чесність”. 20% підлітків чесність і правдивість найважливішими людськими рисами не вважають.

Старшокласники ж дещо частіше називають ці моральні якості: 50% досліджуваних учнів вказують на обидві як найцінніші для особистості, 22% – на одну із них, 28% – взагалі не згадують жодної.

Коефіцієнт єдності поглядів на цінність чесності і правдивості для сучасної людини у учнів 6-х класів середній – дорівнює 48%, а у десятикласників низький – 30%.

Результати запропонованої підліткам методики “Закінчи речення” також вказують на зниження оцінки чесності та правдивості як важливої людської риси і зростання у їх власній поведінці якостей протилежної модальності – нечесності і брехливості. Так, часті негативні висловлювання про чесну людину сьогодні; зустрічається думка про те, що чесними можуть бути тільки немовлята або зовсім малі діти, що краще сказати неправду дорослим для захисту самого себе тощо. Вони дозволяють собі говорити неправду іншим, але погрожують помстою, не допускають того, щоб з ними поводитись нечесно.

Отже, порівняння результатів дослідження розвитку моральних якостей чесності і правдивості у молодших школярів, підлітків та старшокласників свідчить про падіння значимості цих якостей з віком, про зростання негативної модальності їх прояву у поведінці школярів.

У педагогічній практиці зустрічаємо розрив спочатку між моральними знаннями і почуттями, а потім між почуттями та діями (вчинками). Високо оцінюючи чесність та правдивість взагалі та наявність їх у себе, школяр не завжди підпорядковує свої дії цим оцінкам і переживає відповідні почуття. Однак, саме чесність, як свідчать результати дослідження, у значній мірі визначає положення учня в системі міжособистісних стосунків, ставлення до нього з боку ровесників. Ще недостатньо сформовані у молодших школярів поняття “чесність” і “правдивість”. В підлітковому та старшому шкільному віці чесність і правдивість не усвідомлюють як якості, що характеризують сучасну людину з позицій високих моральних чеснот. Виховання чесності і правдивості тісно пов’язане з моральним вихованням школярів в цілому і є однією з його ланок.

Отже, надзвичайно важливо забезпечити формування у школярів в навчально – виховному процесі моральних понять (знань), які дозволяють розібратися, що добре і що погано у вчинках реальних людей, зокрема ровесників та літературних героїв.

У формуванні моральної поведінки дуже важливо створити у вихованця єдину систему, що об’єднує моральні знання, почуття і дії.

Становлення моральних якостей учня, в першу чергу чесності та правдивості, можливе лише в процесі включення його в різні види спільної діяльності з ровесниками і дорослими та відносини.

Необхідно повсякденно тренувати школярів у моральній поведінці, у проявах чесності. Розв’язанню цієї задачі сприяє спеціальне створення ситуацій та використання випадків із повсякденного життя дітей у класі, в яких учень стає свідком прояву чесності чи нечесності товариша, сам потрапляє у необхідність вибору – сказати правду, промовчати чи проявити нечесність.

Проявам моральності у поведінці дітей, ми вважаємо, сприятиме наявність сильного постійно діючого мотиву, такого, як, наприклад, оцінка вчителя для молодших школярів і колективу ровесників у наступні вікові періоди. Здатність дієво ставитись до проявів нечесності, прагнути бути правдивим самому формується у школярів в процесі проведення рольових ігор, розроблених педагогами та психологами. До активних методів корекції моральних якостей належить груповий соціально – психологічний тренінг, який проводиться психологом з метою допомогти вчителю у виховній роботі.

Навчальний процес також надає багато можливостей для виховання у учнів морального ставлення до людей. Зокрема, сильний виховний потенціал мають уроки читання в початкових класах та української і світової літератури в середніх та старших класах.

Список використаної літератури

1. Фридман П.М., Пушкіна Т.А., Каплунович И.Я. Изучение личности учащихся и ученических коллективов. – М., 1988.